

ahol ez a jobb olvashatóságot elősegíti, enyhén stilizáltuk: leggyakrabban szórendcserékkel, olykor szavak kicserélésével. [...] Az angol nyelvű szöveget nyersanyagként tekintetem, s a magyar eredeti alapján olykor újrafordítottam.” (XI–XII.) Azt, hogy a helyesírást a szerkesztők a ma érvényes akadémiai helyesírás szerint, vagy hogy a középkori nevek írásmódját a ma legközismertebb formájában egységsítették, helyeslem. De hogy csakugyan szükséges volt-e olykor „a Fest által vagy magyarosan (például Nikápoly Nicapole helyett), vagy németül írt helységneveket (a belgiumi Luik német nevét, Lüttich, használja; az angolok a francia formát, Liège, ismerik csupán) megváltoztatni” (XII), abban már nem vagyok biztos. (Ezt az elvet egyébként a szerkesztők nem is érvényesítik következetesen.) A ma esetleg szokatlannak, esetleg avultnak ható

neveknek van valami – Festre és a maga korára – jellemző hangulati értékük, a használatuk okozta homályt pedig egy-egy szerkesztői jegyzettel el lehetett volna oszlatni. Feltétlenül dicsérendő és szerencsés viszont a szerkesztőknek az a döntése, hogy felvették a kötetbe Koltay-Kastner Jenő 1948-ban még elkészült, de már el nem hangzott és nyomtatásban eddig meg nem jelent akadémiai emlékbeszédét.

A szövegek nyomdai előkészítésére és korrigálására nagyobb gondot kellett volna fordítani. Több a sajtóhiba vagy bosszantó elírás, mint amennyi egy ilyen jellegű és terjedelmű kiadványba óhatatlanul be szokott csúszni. A kiadó, illetve a nyomda egyébként tipográfiaiilag jó munkát végzett, de a könyv szebb és a használatot jobban álló kötet érdemelt volna.

Ruttkay Kálmán

BESSENYEI GYÖRGY: TARIMÉNES ÚTAZÁSA

Sajtó alá rendezte Nagy Imre, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 609 l. (Bessenyei György Összes Művei).

A kritikai kiadások szövegekölését szabályrendszer regulálja, az óhajtott egységesítés céljából előírások szólnak az alapszövegek kiválasztásáról, művek sorrendjéről, a javításokról és jelzéseikről, a jegyzetelésről stb. Ám némi túlzással (netalán frivolsággal) azt mondhatjuk, hogy e szabályok voltaképpen leírások arról, amitől el kell térni. Különösen így van ez régebbi korok szövegeinél, s így a most szóban forgó 18–19. század műveinél. Autográf kéziratokat ritkán őriztek meg, néha a szerző, néha a hagyatékot gondozó utódok kezén tűntek el; néha csupán másolatokat ismerhetünk meg, amelyeket vagy látott és

korrigált a szerző, vagy (már) nem; a bírálatra, nyomtatásra küldött munkákba ismert vagy ismeretlen személyek belejavítottak, s nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg, hogy mit fogadott el az író és mit nem; előkerülnek aztán külön lapokon művek, mű-részletek cím és helyük jelölése nélkül; meglévő alkotásaikat maguk a szerzők többszörösen javították, átírták, átszerkesztették; elveszett, elégetett kéziratokat később emlékezetből újra leírtak; helyesírásuk bizonytalan – és így tovább. Miként lehet ilyen adottságok mellett az alapszabályoknak megfelelő, egységes, lehetőleg autográf alapszöveget

közölni, a kronológiai rendet megállapítani, az ultima manus elvét érvényesíteni? A Bessenyei kritikai kiadás valamennyi kötetének szerkesztői szembesültek e problémákkal, s ezen belül, kívül még több, az egyes műveknél, gyűjteményeknél (versek, tanulmányok) felmerülő speciális feladatokkal. Nagy Imre, a *Tariménes útazása* sajtó alá rendezője egy beszédes című kismonográfiában (*Utazás egy regény körül*, Pécs, 1998) s a kritikai kiadás előszavában számolt be e nagyon is nehéz út kezdeteiről, mérföldköveiről, célállomásairól.

Igencsak hányatott sorsú műről van szó. Bessenyei bihari magánya első, nagyon aktív korszakában készült a regény 1802–1804-ben; s bár a kortársak, a közvetlen utódok tudtak róla, csupán 1853-ban jelent meg egy részlete a Szépirodalmi Lapokban, a teljes mű pedig csak 1930-ban, Vajthó László lelkes közreműködésével. Mindkét kiadás alapja egy pontosan nem datálható, gondos, de a szerző által nem látott, tehát nem autentikus másolat. A kritikai kiadás szerkesztőjének körültekintő, alapos kutatómunkát kellett vállalnia, hogy tudományos rangú, autentikus szöveget illeszthessünk a Bessenyei-életműbe. Szakirodalmi utalások nyomán talált meg három hiteles kéziratot. Az egyiket az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, ez a regény ötödik könyvének a szerző kezétől való leírása; a második a Ráday Könyvtár tulajdona, ez másolat a regény első és második könyvéről, de az író látta, javította, tehát hitelesnek vehető; a harmadik szintén másolat a harmadik könyvről, Bessenyei azt is átnézte, korrigálta, s maga küldte Sárospatakra, megőrzését kérve egy *Jegyzésben* – így ez a rész is alapszövegnek tartható. Alapos utánjárással sikerült még egy hat lapnyi autográf kéziratot is

feldolgozni, ez a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található, s a regény negyedik könyvének részlete. A teljes mű egységesen leírt szövegét csak az a nem-autentikus másolat őrzi, amelyet Vajthóék adtak ki 1930-ban, lelőhelye az Országos Széchényi Könyvtár. Az áttekintésből világos, hogy a kritikai kiadás nem adhat tökéletesen egységes, minden részletében hiteles szöveget. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egység kedvéért a szerkesztő nem mondhatott le az autográf írások közléséről az ötödik, az első, a második és harmadik könyvnél, illetve a negyedik egy részleténél, s nem degradálhatta jegyzetként a regény említett, nem autentikus szövege mellé. Inkább „fordítva” járt el: a hiteles kéziratokat közölte, s a szövegvizsgálatok, további kutatások számára igen hasznosan az alapszöveghez fűzi jegyzetben a másolat eltéréseit. Amelyet kényszerűségből csak a hagyatékokból hiányzó negyedik könyvnél vesz főszövegnek. Vagyis örömmel nyugtázhajjuk, hogy a *Világosításból* és öt könyvből álló mű nagyobb részét immár autentikus iratokból ismerhetjük meg. Nyilvánvaló az is, hogy az autográf kézirat alapján nem volt lehetséges a nem egészen hiteles negyedik könyvet javítani; egyrészt, mert Bessenyeinek nem volt egységes, kivehetően szabályozott helyesírása, másrészt kiszámíthatatlan szó-, stílus-, szerkesztéskorrekciók, esetleges bővítések, tömörítések is feltételezhetők.

Részlegesen érvényesíthető itt a kronológiai rend, az ultima manus elve. Teljes pontossággal ugyanis nem jelölhető meg az iratok elkészülésének időpontja, időrendje, s az sem, hogy a szerző mikor látta utoljára kéziratait. Érvek szólnak a Nagy Imre által jelzett sorrend mellett: a Ráday

Könyvtárban őrzött első és második, a sárospataki harmadik könyv Bessenyei által javított másolata valószínűleg későbbi, mint az ötödik könyv autográf kézírata. Ám feltehetjük azt is, hogy esetleg közvetlenül az elkészítés után a szerző másoltatta a regényt, s nyomban át is nézte, így talán megvolt a negyedik könyvé is, csak elveszett – ily módon közel egykorú kéziratokról van szó (1803-ra datálják a sárospataki küldeményt is). Számításba vehetjük még az író sokat emlegetett, sietős írásmódját, türelmetlenségét, s minthogy ekkoriban több művön dolgozott, figyelme megoszlott, s ez akadályozta meg a regény egészének javításában. S talán el akarta végezni ezt is, s utólag kiegészíteni a Sárospatakra küldött részletet. Mindez azonban csupán feltételezés – mindenesetre jelzése annak, hogy hányféle kronológiai bizonytalanság kísérti a Bessenyei műveivel fáradozó irodalmárt. Toldjuk meg ezeket még egy kérdőjellel. A szerkesztő azt írja, hogy a teljes mű nem autentikus másolata „nagy valószínűséggel korábbi” a javított kéziratoknál, mivel nem veszi figyelembe Bessenyei korrekcióit, s nem is a szerző hagyatékából került elő. De hátha csak arról van szó, hogy a szöveg leírója egy későbbi időpontban egyszerűen nem tudott a szerző által átnézett részéről vagy nem fért hozzá – ily módon készülése ideje bizonytalan. Ide tartozik az a bevezetőben említett feltételezés is, hogy létezett még egy, ez idáig nem ismert változat, leírás, s a másolat ennek alapján készült. Végül azonban – feltételezések és kérdőjelek mellett – ma a legbiztosabb, ha elfogadjuk Nagy Imre józan meggondolásra alapozott sorrendjét: az ötödik könyv autográf kézírata a legkorábbi, időrendben ezt követik a másolatok: elsőként a kiadá-

sok javítatlan szövege, majd a szerző által korrigált részek – annak tudatában, hogy határozottan egyik sem datálható.

A Bessenyei kritikai kiadás kötetéhez nagyobb tanulmány tartozik. Nagy Imre itt számol be az alapszöveg kialakításának problémáiról, tájékoztat a fellelt, fellelhető szövegek körüli tudnivalókról; leírja Bessenyei helyesírásának jellemző vonásait (közép-magyarországi jellegét, a provinciáлизmus és a normativitás közötti átmeneti voltát, következetlen és egyéni vonásait). Hasznos, eszmetörténeti háttérű összkepet kapunk a kései művek, főként az államelméleti, a történeti, a filozófiai munkák és a regény konkordanciáiról, ami ez esetben különösen jogosult és informatív, mivel, mint említettük, a szerző több, különféle műfajú munkán dolgozott egyidejűleg (*A Természet Világa, A' társaságnak eredete és országglása, Magyar Országának Törvényes Állása, A bihari remete, Az értelemnek keresése, Rómának viselt dolgai*). Bessenyei ezekben nézetei összefoglalására törekedett, s legfőképpen arra, hogy az ember helyét határozza meg a világ és a világot átható filozófiai, társadalmi, természeti, erkölcsi törvények rendszereiben. Úgy tűnik, hogy mindezt a regény műfajában tehetta meg legszabadabban és legszemélyesebben. Itt összefoglalhatta meggyőződéseit, szétosztva azokat szereplői között; az elméleteket, a tapasztalatokat, az élményeket és érzéseket átszínezte a fikció képeivel, egyéni árnyalatokkal. Sokoldalú fejtegetést olvashatunk itt a *Tariménes útazása* műfajáról, utóélete hosszú, ellentmondásos történetéről.

Az alaphangot Kazinczy adta meg, s a nem éppen elismerő vélemény hosszú időre meghatározta a mű értékelését, vizsgálatának irányát. Bessenyei 1802-ben

küldött neki mutatványt a készülő regényből, amely nem nyerte meg Kazinczy tetszését. Még ez évben számol be levelezésükről, Bessenyei munkásságáról Kis Jánosnak; a regényről ezt írja: „Voltairei románkákat irkál 's keféli a bolondokat. Minek az? és kivált úgy pajkosan – und so seicht! – mint Voltaire?” (KazLev, II, 495.) A „románkák” így, kicsinyítő képzővel, többes számban a műfaj degradálását is jelenti, a sekélyességet jelző minősítéssel együtt amolyan szórakoztatóan didaktikus tucat-műnek tartja; másfelől Voltaire-utánzatnak (akit ő sohasem kedvelt). Nagy Imre összefoglalásából aztán kiderül, hogy a későbbi tanulmányokban is dominál a tanító célzat filozófiával, utópiával, állambölcselettel kiegészített emlegetése; a Voltaire, Montesquieu és egyéb mintákhoz kapcsolódó hasonlítások hosszú sora. Kazinczy ugyan elődjeként ismerte el a testőrírók munkásságát, *A tübingai pályaműben* (1808) az ő érdemüknek tartja a „gyönyörű új hajnal” kezdetét, ám az ő prózaírói példaképe Báróczi volt, Bessenyei csak mellette, sőt, mondhatni mögötte áll, valahányszor róluk szól. Nagy Imre az író és a regény méltóbb értékelése kezdetét Závodszy Károly Bessenyei-monográfiájához (1872) köti. Okvetlen hozzá kell fűznünk ehhez Toldy értékelését: részben az 1772 centenáriumnál elmondott ünnepi beszédet (*A magyar irodalom legújabb koráról: Irodalmi arcképek és szakaszok*, Bp., 1873), amelyben a nemzeti irodalom ébresztője nem a testőrírók köre, hanem, szinte romantikus hősként, egymaga Bessenyei; összefoglaló nagy művében (*A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., 1864–1865) pedig a még kiadatlan *Tariménes útazását* a regényműfaj előzményeként méltatja. Fontos ezt hangsúlyoznunk,

mert Toldy rangja, személye, irodalomtörténeti alapvetései ismertették el és kanonizálták Bessenyei munkásságát (és regényét), működését is ő kapcsolta az irodalmi fejlődés, a 19. századi felvirágzás folyamatához.

A *Tariménes útazásáról* értő, részletesebb elemzések aztán a 19. század végétől kezdve készültek – olvassuk a bevezető tanulmány gazdag anyagában –, s lassan, fokozatosan bontakozik ki a regény összetett műfajának képe. A didaktikus, az elméleti jelleg mellett szó van már kalandos cselekményességéről, leírásai színeségéről, ítéletei és hangja ironikus vonásairól, a szereplők és a beszéltetés sokféleségéről, a párbeszédék elevenségéről, személyes, életrajzi, érzelmi, hangulati árnyalatairól. Nagy Imre számba véve a mű hazai előzményeit is, joggal állapítja meg, hogy Bessenyei sokrétű epikai műfajt teremtett „a filozófiai regény, az államregény és az utópisztikus regény határvidékén” (72), amelyben felhasználta a heroikus regény, a pedagógiai elbeszélés elemeit, s fontos, a formát is meghatározó szerepe van benne a vadember és az utazás motívumának. Ez utóbbit magam hangsúlyosabban említeném. Bahtyin tanulmánya óta (*A tér és az idő a regényben* = Uő., *A szó esztétikája*, Bp., 1976) tudjuk, hogy az utazás kronotoposza az ókortól kezdve a 19. század elejéig jellemzően formálja az epikai műveket. Az időt illetően: a szerzők a szerkezetet meghatározó módon fűzték fel az utazásra a mű cselekményének folyamatát; az utazási kalandregényekben például a kaland-idők mozaikszerűségét, egymáshoz kapcsolását. A helyek változása szerint következtek, alakultak a leírások, a szereplők ábrázolása, ők a különböző térségeken szembesültek sokféle szo-

kással, ismeretanyaggal, kapcsolatok létesültek, amelyekben megmérettetett, formálódott jellemük és sorsuk. Így változik az elhagyott vidékről a fényes fővárosba, a tudatlan, durva környezetből a művelt világba kerülő ifjú Tariménes élete, karaktere; így ítéli meg a kirakades (Voltaire vadembere, Montesquieu perzsái) a civilizáció fonákságait; így ismerik meg a háború idegen földjén és eseményeiben a különböző államrendek ellentéteit – hogy aztán tapasztalatokkal, tudással, sokféle emberi kötelékkel gazdagodva találják (vagy ne találják) meg helyüket a világban. Az utazás kronotoposza nálunk még a verses epika elbeszélő formáiban, jellemábrázolásában is észlelhető: Gvadányinál a Pest-Budára tartó nótárius vidéki és városi szokásokkal ütköző viszontagságaiban; Fazekas Lúdas Matyija céljának alárendelt ismeretszerző külországi és hazai eseményeiben, jelleme alakulásában. A modern

narratológiai irodalom elemző szempontjai (ahogy ezt már a szerkesztő-szerző írásai-
ban is látjuk), a történet-megjelenítés időviszonyai, módozatai, a beszélők és a beszéltetés, s az egyéb módszerek, vizsgálatok fogják teljesebbé, általánosabb érvényűvé tenni azt az értékelést, amelyet a kritikai kiadás készítője jelentős munkájával megalapozott.

Neki köszönhető mindenekelőtt a mű hiteles szövegének közlése: alapos kutatás, nem könnyű mérlegelések, filológiai aprómunka eredménye ez, amelyet hasznos szövegkritikai és magyarázó jegyzetek tesznek teljessé. Itt közölt tanulmányában (s említett könyvében) olvashatjuk a regény irodalomtörténeti, nyelvészeti, műfaji, recepciótörténeti s egyéb, sok szempontúan elemző áttekintését. Elismerés és köszönet illeti munkáját.

Mezei Márta

A SZÉTSZÓRT RENDSZER.

TANULMÁNYOK BESSENEI GYÖRGY ÉLETMŰVÉRŐL

Szerkesztette Csorba Sándor, Margócsy Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 211 l.

Két konferencia előadásainak írott változatát foglalja magába e kötet, melyeket 1997-ben, Bessenyei György (valószínűsített) születési dátumának 250. évfordulóján rendezett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Irodalomtudományi Intézete, valamint a Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Mint a kissé önironikus címadás is sejteti, az előadások kötetbeli megjelenítése nem pusztán kultusz-történeti gesztus: e szövegekből, ha rendszerezetlenül is, kirajzolódnak a Bessenyei-kutatás jelenlegi helyzetének mar-

káns irányvonalai, a 18. század végi magyar irodalom kutatására nézve sem minden tanulság nélkül.

Mindössze két tanulmány nem lép túl a szakirodalom korábbi megállapításainak összegzésén: Kosáry Domokos bevezető előadásszövege (*Bessenyei és a felvilágosult rendi mozgalom*) pozíciójából következően összegző-vitaindító jellegű, a szociológiai vonatkozások felvetésében hagyományos diskurzust követ. Szembeötlő hiányra utal azonban a kötet egyetlen (!) nyelvészeti tárgyú írása (Szathmári István: